Dr hab. Anna Smogorzewska

Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Warszawa, 17.06.2026

Recenzja rozprawy doktorskiej pt.

„Przemiany form religijności i związanych z nimi praktyk rytualnych w neolicie i chalkolicie Bliskiego Wschodu"

Napisanej przez mgr Weronikę Stosik

pod kierunkiem prof. dr hab. Arkadiusza Marciniaka

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska napisana przez mgr Weronikę Stosik pt. „Przemiany form religijności i związanych z nimi praktyk rytualnych w neolicie i chalkolicie Bliskiego Wschodu" wpisuje się w najnowsze nurty teoretyczne w archeologii. Autorka rozprawy korzysta z nowoczesnej metodologii oraz łączy różne dziedziny wiedzy próbując odpowiedzieć na tzw. wielkie pytania związane z przemianami form religijności w szerokim odcinku czasu od 10 000 do 3 000 tys. p.n.e. na terenie Bliskiego Wschodu.

Wybór tematu rozprawy należy uznać za w pełni trafny. Autorka zajmuje się tematem, który w kontekście neolitu i chalkolitu Bliskiego Wschodu, był jak dotąd, najmniej dyskutowany, szczególnie w tak szerokiej perspektywie czasowej i z uwzględnieniem nowych nurtów badawczych w archeologii. Autorka słusznie podkreśla, że ile aspekty ekonomiczne i społeczne neolitu na Bliskim Wschodzie były szeroko omawiane, to aspekt związany z religią był w mniejszym stopniu przedmiotem badań. Szeroki zakres zarówno czasowy (10 000-3 000 p.n.e.) jak i geograficzny rozprawy doktorskiej jest zgodny z jej założeniami, którymi jest kompleksowe i wieloaspektowe rozpoznanie wierzeń i społecznego oddziaływania religii w różnych częściach Bliskiego Wschodu na przestrzeni kilku tysięcy lat.

Układ rozprawy jest logiczny i przejrzysty. Po wprowadzeniu i opisaniu celów badawczych Kandydatka przedstawia metody badawcze, spójne z realizacją założeń rozprawy, a następnie przechodzi do części analitycznej, w której analizuje dane rytualne i społeczne na wybranych

obszarach Bliskiego Wschodu. Całość zamyka interpretacja przeanalizowanych danych i rekonstrukcja rozwoju modeli religijności a także określenie przyczyn powstania i przemian form religijności na omawianych w rozprawie regionach Bliskiego Wschodu.

Rozprawa liczy 372 strony i składa się z ośmiu rozdziałów, do których należy dodać uwagi końcowe, a także bibliografię, spis tabel oraz rycin. Pracę otwiera „Wprowadzenie", w którym Autorka rozprawy opisuje początki cywilizacji bliskowschodniej związane z rewolucją neolityczną, a także przedstawia cele swojej rozprawy. We wstępie Autorka uzasadnia również zakres chronologiczny i geograficzny rozprawy – Doktorantka do analizy wybrała cztery obszary na Bliskim Wschodzie (Równina Konijska, Dolina Górnego Eufratu, Dolina Górnego Tygrysu oraz południowa Mezopotamia), na których – jak stwierdza – „można prześledzić proces neolityzacji w kontekście zjawisk religijnych, manifestujących się w postaci szerokiego spektrum źródeł materialnych, oraz ich zmian w czasie". Ten zakres geograficzny posiada kilka niespójności, które powinny być w rozprawie wyjaśnione. Dodatkowego wyjaśnienia wymaga wybór południowej Mezopotamii, na terenie której nie rozpoznano osadnictwa z okresu neolitu i w rezultacie analiza dla tego okresu nie będzie mogła być przeprowadzona. Druga niejasność dotyczy nieuwzględnienia w rozprawie Lewantu – obszaru istotnego dla procesu neolityzacji Bliskiego Wschodu i kształtowania się modeli religijności. Komentarza wymaga również brak kultury Samarra, związanej częściowo chronologicznie i terytorialnie z omawianą w pracy kulturą Hassuna.

Rozdział 1 „Badania nad systemami wierzeń i praktykami religijnymi w studiach nad neolitem i chalkolitem Bliskiego Wschodu: ujęcia teoretyczne, wiodące koncepcje badawcze oraz najważniejsze odkrycia" to obszerny rozdział, składający się z pięciu podrozdziałów. W podrozdziałach od 1 do 3 Autorka przedstawia w sposób wyczerpujący podstawowe koncepcje badawcze dotyczące badań nad wierzeniami. Kolejne podrozdziały zostały przedstawione bardziej wybiórczo. Mimo że tytuł podrozdziału 4 „System wierzeń i religijność w okresie neolitu na Bliskim Wschodzie – stan badań" sugeruje opis stanu badań na całym Bliskim Wschodzie w okresie neolitu *de facto* dotyczy on dwóch stanowisk anatolijskich – Göbekli Tepe i Çatalhöyük. Niejasne jest również dlaczego podrozdział 5 („System wierzeń i religijność w okresie chalkolitu w południowej Mezopotamii– synteza"), odnosi się tylko do południowej Mezopotamii a nie wszystkich rozpatrywanych w rozprawie obszarów, dla których brakuje informacji o systemie wierzeń w okresie chalkolitu.

Dla każdego z wybranych obszarów Doktorantka wyróżniła jednostki (tzw. *polities*), należące do okresu neolitu i chalkolitu. Wykorzystywana w pracy periodyzacja budzi miejscami

zastrzeżenia. Nie jest jasne dlaczego kultury Hassuna i Halaf zostały określone jako kultury wczesnego chalkolitu, mimo że są klasyfikowane jako kultury neolityczne. Dla południowej Mezopotamii kultura Ubaid została podzielona na dwie fazy: Ubaid i późny Ubaid. Doktorantka nie wyjaśnia w rozprawie skąd taki podział, który nie znajduje uzasadnienia w literaturze przedmiotu. Także daty bezwzględne, obecnie przyjęte dla okresu Ubaid różnią się (6800/6200-4200 p.n.e.) od tych zaproponowanych w rozprawie (5200-4100 p.n.e.). Wątpliwości budzi także datowania bezwzględne okresu Hassuna (6100-5400 p.n.e.). Co więcej, Autorka stosuje różne periodyzacje (*polities*) dla tego samego obszaru. Różnice dotyczą m.in. wyróżnionych okresów w tablicach pokazujących zestawienia *polities* dla danych obszarów i tablicach, gdzie dla tych samych obszarów analizowane są zmienne (cf. tab. 2.2 i tab. 4.16). W tej analizie, przedstawionej w tak szerokiej perspektywie czasowej i geograficznej, periodyzacja jest jednym z kluczowych elementów dla prześledzenia analizowanych procesów i nie powinna wzbudzać wątpliwości.

W rozdziale 2 „Perspektywa teoriopoznawcza i model postępowania badawczego" Autorka przedstawia nurty badawcze i koncepcje, a także metodykę oraz materiał źródłowy wykorzystywane w pracy. W tej części rozprawy Doktorantka wyjaśnia również sposoby zbierania i analizowania danych oraz charakteryzuje wykorzystywane w analizie dwie zmienne – rytualne i społeczne, które zostały zebrane zgodnie z założeniami bazy *Seshat*. Doktorantka podkreśla, że w swojej rozprawie uwzględniła tylko te zmienne, które były możliwe do zakodowania bądź potencjalnie możliwe do zakodowania.

Kolejne rozdziały (3-6) stanowią analityczną część pracy, w której Kandydatka dokonuje analizy badanych zmiennych rytualnych i społecznych na obszarze odpowiednio Równiny Konijskiej oraz obszarze doliny górnego Eufratu, doliny górnego Tygrysu i południowej Mezopotamii. Każdy z czterech rozdziałów analitycznych kończy podsumowanie diachronicznego rozkładu zmiennych rytualnych i społecznych oraz próba uchwycenia najbardziej reprezentatywnych procesów rytualno-społecznych w poszczególnych okresach.

W rozdziale 7 rozprawy doktorskiej ("Interpretacja przemian religijności w neolicie i chalkolicie na wybranych obszarach Bliskiego Wschodu") Autorka, na podstawie analizy danych przedstawionej w poprzednim rozdziale, przechodzi do interpretacji procesów związanych z religijnością w neolicie i chalkolicie. Doktorantka przedstawia charakterystyczne cechy dotyczące zjawisk religijnych a także zmiany rytualno-społeczne w ujęciu diachronicznym dla każdego z czterech omawianych w pracy obszarów.

W rozdziale 8 („Przemiany religijności w neolicie i chalkolicie na wybranych obszarach Bliskiego Wschodu w perspektywie koncepcji Divergent Modes of Religiosity Harvey Whitehouse'a"), zidentyfikowane wcześniej przemiany w sferze rytualno-społecznej na wybranych obszarach, zostały przełożone na model DMR (*Divergent Modes of Religiosity)* Harvey Whitehouse'a i zinterpretowane w tej perspektywie badawczej. Dla każdego z wybranych obszarów Autorka wyróżnia charakterystyczne etapy w przemianach religijności, zgodne ze specyfiką regionu. Należy podkreślić, że wykorzystywany w pracy model religijności Harveya Whitehouse'a nie jest traktowany jako sztywne ramy koncepcyjne, ponieważ jak zauważa Autorka, nie pozwala na pełne uchwycenie różnorodności społeczeństw na Bliskim Wschodzie w tak szerokim przedziale czasu (10 000 do 3 000 p.n.e.). Przeprowadzona w rozprawie doktorskiej analiza wykazała, że na każdym z badanych obszarów proces wykształcenia się doktrynalnego modelu religijności – co było jednym z celów rozprawy – przebiegał odmiennie. Doktorantka na podstawie modelu Whitehouse'a proponuje w odniesieniu do badanych obszarów zdefiniowane przez siebie kategorie modeli religijności, które w bardziej adekwatny sposób opisują specyfikę i różnorodność analizowanych w rozprawie doktorskiej społeczności. Oprócz dwóch modeli koncepcji religijności Whitehouse'a (model wyobrażeniowy i doktrynalny) Autorka zaproponowała rozproszoną formę doktrynalności oraz połączenie modelu wyobrażeniowego z modelem doktrynalnym.

W rozdziale 8 Autorka, w oparciu o wcześniejsze ustalenia, buduje trajektorię rozwoju modeli religijności dla każdego z badanych obszarów Bliskiego Wschodu. W tej finalnej części rozprawy Kandydatka odnosi się także do celów badawczych zdefiniowanych we wprowadzeniu do pracy, odpowiadając na pytania dotyczące wykształcenia się modelu wyobrażeniowego i doktrynalnego, ich genezy, okresu trwania oraz manifestacji.

Podrozdział 9, kończący rozdział 8 („Przyczyny i mechanizmy powstania i przemian form religijności") to jeden z najbardziej interesujących części rozprawy, w którym Autorka wskazuje na różne procesy kształtowania się religijności w każdym z badanych obszarów. Rozprawa znacznie zyskałaby na wartości, gdyby ta część została przedstawiona gruntowniej, z uwzględnieniem różnych czynników, które miały wpływ na ukształtowanie się określonych form religijności.

Cele rozprawy doktorskiej zostały jasno określone. Doktorantka ma na celu 1) rozpoznanie miejsca i warunków wykształcenia się doktrynalnej formy religijności, w rozumieniu koncepcji *divergent modes of religiosity* Whitehouse'a 2) prześledzenie wieloaspektowych przemian doktrynalnej formuły religijności w perspektywie długiego trwania w kolejnych fazach

chalkolitu od początków VI do końca IV tys. BC. oraz rozpoznanie różnic regionalnych w różnych częściach Bliskiego Wschodu. Autorka wspomina również o przedstawionych w rozprawie hipotezach. Liczba mnoga jest tutaj nieuzasadniona, ponieważ we wstępie została przedstawiona tylko jedna hipoteza. Autorka rozprawy stawia za cel zweryfikowanie hipotezy badawczej, że wykształcenie się doktrynalnej formy religijności miało miejsce w poł. VII tys. p.n.e. Nie jest jasne czy ta hipoteza odnosi się do wszystkich badanych w pracy obszarów. Autorka nie wskazuje również na jakiej podstawie buduje tę hipotezę. Z przedstawionych w dalszej części rozdziału informacji wynika, że są to najprawdopodobniej konkluzje Whitehouse'a związane z zastosowaniem *divergent modes of religiosity* w Çatalhöyük (strona 44).

Metody badawcze są spójne z założeniami rozprawy. Należy podkreślić fakt, że rozprawa doktorska wyróżnia się gruntownymi podstawami metodologicznymi. Wydaje się, że to narzędzia metodologiczne w postaci bazy danych *Seshat* oraz koncepcji Whitehouse'a, budują i do pewnego stopnia determinują, całą rozprawę doktorską. Podstawy metodologiczne rozprawy opierają się na zasadach wypracowanych w projekcie „Seshat. Global History Databank", innowacyjnej bazie danych historycznych i archeologicznych, która umożliwia kompleksowe zbieranie informacji na temat procesów kulturowych, gospodarczych, społecznych czy rytualnych przy wykorzystaniu dużej ilości danych. Podstawą teoretyczną pracy jest koncepcja dwóch formuł religijności (*divergent modes of religiosity – DMR)* – wyobrażeniowej i doktrynalnej, które odnoszą się do początków praktyk religijnych i towarzyszących im procesów społecznych autorstwa brytyjskiego antropologa i religioznawcy Harveya Whitehouse'a. Rozprawa wyróżnia się multidyscyplinarnością oraz odwołuje się do najnowszych nurtów teoretycznych w archeologii, takich jak wielkie narracje i postulat archeologicznej syntezy, a także zagadnienia Big Data oraz humanistyka cyfrowa. Rozprawa odbiega od mikropodejścia w archeologii, stawiając za cel odpowiedzi na tzw. wielkie pytania związane z procesami kulturowymi. Jedną z niezaprzeczalnych wartości rozprawy doktorskiej jest jej nowatorski charakter, związany z wykorzystaniem nowych nurtów w archeologii.

Problemem w ocenie podstaw źródłowych rozprawy jest często występujący brak przypisów bibliograficznych. Jak stwierdza Autorka „w bazie danych nie zawsze znalazło się miejsce na podanie źródła bibliograficznego kodowanej informacji, co w połączeniu z niezwykle dużą ilością kodowanych zmiennych, przełożyło się na możliwą nieobecność przypisów bibliograficznych w rozdziałach analitycznych, szczególnie w przypadku zbiorowych danych zawartych w tabelach i zbiorczo analizowanych". Nie pozwala to na weryfikację, z jakich

źródeł pochodzą konkretne dane. W rezultacie trudno stwierdzić jaki, jak duży i czy wystarczający materiał Autorka wzięła pod uwagę. Rozdziały analityczne przedstawiają po prostu obecność czy brak określonych zmiennych, często bez odwołań do materiału archeologicznego czy stanowiska, na podstawie których Autorka doszła do konkretnych wniosków. Niewielka ilość materiału ilustracyjnego również utrudnia wgląd w uwzględniony w rozprawie materiał archeologiczny. Autorka wprawdzie przedstawia spis publikacji, wykorzystanych we wszystkich rozdziałach analitycznych aby „uniknąć wątpliwości, związanych z możliwym pominięciem danych źródłowych". Jednak to rozwiązanie w postaci zbiorowego przedstawienia materiału źródłowego nie jest satysfakcjonujące, daje bowiem tylko ogólną wiedzę o źródłach bez odniesienia do konkretnego materiału.

Dobór stanowisk wydaje się subiektywny i wybiórczy – brakuje wyjaśnienia na jakiej podstawie Autorka wybierała stanowiska do analizy przedstawionej w rozprawie. *Polities,* jak pokazują tabele, są zwykle reprezentowane jedynie przez 2-4 stanowiska (wyjątkowo przez 5-6). Część stanowisk, z których pochodzą istotne dane, nie została uwzględniona w rozprawie, co w rezultacie mogło prowadzić do sformułowania błędnych interpretacji czy wniosków. Na przykład, dla obszaru Górnego Eufratu Autorka stwierdza, że w okresie neolitu i chalkolitu nie zostały rozpoznane malowidła ścienne (strona 151). Stwierdzeniu temu zaprzeczają przykłady malowideł pochodzące m.in. z Mureybet, Tell Halula czy Djade al Mughara. Dla budowli ceremonialnych z obszaru doliny Górnego Eufratu, oprócz wymienionych przykładów, można dodać np. Hamman et-Turkman a dla obszaru doliny Górnego Tygrysu Hamoukar, gdzie rozpoznano budowle publiczne. Kolejny przykład pochodzi z południowej Mezopotamii, dla której na podstawie zebranych danych Kandydatka stwierdza brak pozostałości, które mogły mieć przeznaczenie fundacyjne (strona 263). Przykładem depozytu fundacyjnego może być ofiara zakładzinowa z lwa i lamparta znaleziona w jednym z narożników tzw. Białej świątyni z Uruk i datowana na późną fazę okresu Uruk. W kontekście rejonu Górnego Eufratu Autorka stwierdza, że na omawianym obszarze nie ma żadnych dowodów na to, by miały miejsce jakiekolwiek rodzaje walk i działań zbrojnych (strona 168). Masowe groby z Tell Majnuna, satelitarnego tellu stanowiska Tell Brak z okresu Uruk, są interpretowane jako rezultat wojen domowych, które mogły wybuchać wskutek napięć społecznych towarzyszących rozrastaniu się osad i powstawaniu pierwszych ośrodków miejskich.

W rozprawie pojawiają się nieścisłości i błędy merytoryczne. Okres Ubaid jest okresem przedmiejskim, więc nadużyciem ze stron Doktorantki jest posługiwanie się terminem „miasto" w odniesieniu do osad z tego okresu (strona 48). Określenie Çatalhöyük jako mega miasta

również wymaga uzasadnienia, tym bardziej, że w rozprawie stanowisko to jest wymiennie określane raz jako miasto a innym razem jako osada. Autorka rozprawy wspomina o mitach i eposach schyłku chalkolitu w Mezopotamii (strona 51). Należy sprostować, że dla tego wczesnego okresu tego typu źródła pisane nie są znane. Dla obszaru południowej Mezopotamii Kandydatka podkreśla, że dla wszystkich omawianych okresów (tzn. Ubaid i Uruk) charakterystyczna jest wysokiej jakości, często dekorowana ceramika. To stwierdzenie jest prawdziwe tylko dla pierwszych faz okresu Ubaid (Ubaid 1-2). Natomiast dla okresu Uruk charakterystyczna jest masowo produkowana ceramika, bardzo rzadko dekorowana, o standardowych formach. W odniesieniu do okresu Ubaid Autorka rozprawy wspomina, że „wznoszono wówczas budynki z fasadą w formie wgłębień". Autorka miała zapewne na myśli fasady z regularnie umiejscowionymi przyporami i niszami, charakterystyczne dla architektury okresu Ubaid.

W tekście można spotkać niestaranności o charakterze technicznym i redakcyjnym, m.in. literówki (np. chalkolu zamiast chalkolitu, przebierają zamiast przybierają, naczynia libracyjne zamiast libacyjnych). Ponadto w tekście można zauważyć niekonsekwentny zapis niektórych terminów (np. BC albo p.n.e.), używanie spolszczonych nazw wyrazów angielskich (np. feasting zamiast ucztowanie), niepoprawne tłumaczenie terminów angielskich (np. plastrowanie zamiast tynkowania, Autorka używa określenia „zaplastrowane szkielety", mając na myśli modelowane tynkiem czy gipsem szkielety (strona 195). Niektóre cytowane w rozprawie publikacje, takie jak Scurlock 2002 (strona 50) oraz Özdögan 2010 (strona 324) nie zostały uwzględnione w spisie bibliografii. Stanowisko Mureybet nie jest poprawnie zaznaczone na mapie (rys. 2.3).

Mimo wskazanych powyżej błędów czy braków przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska wnosi nową wiedzę do badań nad starożytnym Bliskim Wschodem – jej rezultaty pozwalają lepiej zrozumieć różne formy religijności oraz towarzyszące im procesy społeczne w okresie neolitu i chalkolitu. Należy stwierdzić, że Autorka realizuje postawione w rozprawie cele badawcze. Połączenie różnych dyscyplin oraz zastosowanie w pracy zarówno podstaw koncepcyjnych (*DMR* Whitehouse'a), jak i metodologicznych (humanistyka cyfrowa, baza danych Seshat) pozwoliło na wszechstronne rozpoznanie tak szeroko zarysowanego celu rozprawy. Warte podkreślenia jest, że Autorka rozbudowuje koncepcję religijności Harveya Whitehouse'a, dodając zdefiniowane przez siebie kategorie modeli religijności, które pokazują lokalny charakter zmian religijnych i społecznych na analizowanych w rozprawie doktorskiej obszarach Bliskiego Wschodu. Z całą pewnością rozprawę można uznać za oryginalne

podejście, zarówno ze względu na wykorzystanie innowacyjnych koncepcji oraz nowych nurtów w archeologii. Koncepcja Whitehouse'a prezentująca ewolucyjne podejście do religii i zachowań społecznych, która stanowi podstawę koncepcyjną niniejszej rozprawy, jest nowatorska w polskich badaniach archeologicznych. Należy również podkreślić solidną podstawę metodologiczną pracy oraz adekwatny dobór narzędzi metodologicznych do stawianych w pracy celów. Rozprawa doktorska pokazuje potencjał jaki niesie ze sobą zastosowanie nowych nurtów w archeologii w analizie wielowymiarowych procesów dziejowych przy wykorzystaniu dużej ilości danych. Nie bez znaczenia jest również interdyscyplinarny charakter rozprawy, w której – aby osiągnąć cele badawcze – Autorka czerpie nie tylko z archeologii, ale także z antropologii kulturowej oraz religioznawstwa.

Podsumowując, oceniam pozytywnie rozprawę doktorską pani mgr Weroniki Stosik pt. „Przemiany form religijności i związanych z nimi praktyk rytualnych w neolicie i chalkolicie Bliskiego Wschodu" oraz stwierdzam, że spełnia warunki określone w art. 187 ust. 1-3 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. („Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce"). Przedstawione osiągnięcia Doktorantki dotyczą oryginalnego rozwiązania problemu naukowego i dokumentują ogólną wiedzę teoretyczną w dyscyplinie archeologia oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. W związku z powyższym wnoszę o dopuszczenie mgr Weroniki Stosik do dalszych etapów postępowania w sprawie nadania stopnia naukowego doktora.

Anna Smogorzewska

PODPIS ZAUFANY
ANNA
SMOGORZEWSKA
10.08.2026 20:05:16 GMT+0200
Dokument podpisany elektronicznie
podpisem zaufanym